

Отримано: 17.02.2025

Прорецензовано: 07.03.2025

Прийнято до друку: 20.03.2025

e-mail: m.stafychuk@ukma.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2025-36-36-47

Стафійчук М. Олицькі володіння князя Станіслава Радзивіла у світлі поборів Волинського воєводства останньої третини XVI століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2025. Вип. 36. С. 36–47.

УДК 94+930.253(477.82)"1570/1590"

Маргарита Стафійчук

ОЛИЦЬКІ ВОЛОДІННЯ КНЯЗЯ СТАНІСЛАВА РАДЗИВИЛА У СВІТЛІ ПОБОРІВ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVI СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу дослідити олицькі володіння князів Радзивилів через призму збережених поборів Волинського воєводства за останню третину XVI століття. Зокрема, реконструювати їх склад, встановити рівень залюднення цих територій, а також простежити зміни у цих маєтках протягом 1570-1580-х років.

Вивчення маєткових комплексів, які, з одного боку, дають розуміння, звідки бралися ресурси, а з іншого показують, наскільки великим був людський ресурс, тобто, де і на яких умовах сиділи слуги князя, є надзвичайно важливими для розуміння функціонування клієнтарно-патрональної системи, яка оберталася довкола патрона.

З огляду на незбереженість інвентарів та інших облікових джерел до історії Олицької ординації в період, коли вона належала Станіславу Радзивілу, першорядної ваги для студій над маєтковим господарством цього магната набувають фіскальні документи, а саме поборові реєстри Волинського воєводства.

На основі фіскальних документів та із залученням актових книг у статті проаналізовано дві складові частини володінь Радзивилів на Волині – Олицьку та Радивилівську волості – протягом останньої третини XVI століття, також укладено детальні таблиці на основі історичних документів.

Ключові слова: Волинське воєводство, Річ Посполита, князі Радзивіли, податки, маєткові комплекси, населення, містяни.

Marharyta Stafichuk

PRINCE STANISLAV RADZIWIŁŁ'S OLYKA DOMAINS THROUGH THE PRISM OF THE TAX RECORDS OF THE VOLYN VOIVODESHIP IN 1570-80S

The article attempts to investigate the Olyka domains of the Radziwiłł princes through the prism of the surviving tax records of the Volyn Voivodeship in the last third of the 16th century. In particular, to reconstruct their composition, to establish the level of settlement of these territories, and to trace changes in these estates during the 1570s and 1580s.

The study of estate complexes, which, on the one hand, give an understanding of where the resources came from, and on the other hand, show how large the human resource was, that is, where and on what conditions the prince's clientele was kept, is extremely important for understanding the functioning of the client-patronage system that revolved around the patron.

Given the lack of preservation of inventories and other accounting sources for the history of the Olyka majorat during the period when it belonged to Stanisław Radziwiłł, fiscal documents, namely the tax records of the Volyn Voivodeship, are of paramount importance for studies of the magnate's estates.

On the basis of fiscal documents and with the involvement of court books, the article analyses two components of Radziwiłł's possessions in Volyn – Olyka and Radyvyliv volosts – during the last third of the 16th century, and also provides detailed tables based on the source material.

Keywords: Volhynian Voivodeship, Polish-Lithuanian Commonwealth, Radziwiłł princes, taxes, estate complexes, population, townspeople.

Дослідження магнатської верстви, яка займала чільне місце в багатьох політичних і суспільних процесах Речі Посполитої, завжди було актуальним. Однією із визначальних рис представників цієї верстви було посідання великих маєткових комплексів – ресурсу, який давав їм не тільки

матеріальний дохід, а як магніт привертав увагу клієнтів та потенційних союзників як на локальному, так і на загальнодержавному рівнях. Вивчення маєткових комплексів, які, з одного боку, дають розуміння, звідки бралися ресурси, а з іншого показують, наскільки великим був людський ресурс, тобто, де і на яких умовах сиділи слуги князя, є надзвичайно важливими для розуміння функціонування клієнтарно-патрональних взаємин.

Магнатські латифундії, розташовані в українських воєводствах Речі Посполитої, вивчали, серед іншого, Володимир Собчук, Ірина Ворончук, Віктор Атаманенко, Збігнев Анусік, Юзеф Длугош, Вітольд Бобінський та інші [1, 2, 3, 10, 11, 12, 31, 35]. Більшість із цих авторів сфокусували свою увагу на Волині, адже саме тут концентрувалися володіння найпотужніших родів, які носили спадкові титули і відомі з джерел першої половини XVI ст. як «княжата головні» (Острозькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Сангушки) [25]. Радзивили, які походили з території Великого князівства Литовського, хоч і користувалися набутих, а не спадковим князівським титулом¹, не поступалися їм за своєю вагою в державі і розмірами латифундій, більшість з яких, щоправда, знаходилася поза межами регіону. На Волині Радзивили володіли кількома комплексами, які належали представникам двох гілок роду – «князям на Олиці та Несвіжі» і «князям на Біржах та Дубинках»². Ці комплекси вивчалися мало, а між тим існують підстави вважати, що один із чільних представників клану Радзивилів віленський воєвода і великий литовський канцлер Миколай «Чорний» (1515-1565) вважав Олику своєю головною резиденцією – зокрема, у титулі, яким користувався і він, і його нащадки, Олика названа першою.

Що собою являли володіння цього вельможі, як виглядала їх структура і наскільки великим був підконтрольний князям людський ресурс? Розповісти про все це, на жаль, неможливо через брак відповідних джерел. Облікові документи з детальною інформацією про волинські латифундії Радзивилів перших двох третин XVI ст. просто не дійшли до нашого часу, а от для наступного періоду вони збереглися. Частково опубліковані, частково збережені в рукописі поборові (податкові) реєстри останньої третини XVI ст. дозволяють сформувати певне уявлення про склад, залюднення та господарство земельних володінь роду, розташованих у межах Волинського воєводства. У статті проаналізуємо ці документи і на їх підставі охарактеризуємо досліджуваний маєтковий комплекс³. Та перш, ніж перейти до виконання поставленої задачі, потрібно бодай коротко згадати тогочасного власника цих земель.

Станіслав Радзивил – перший олицький ординат. В останній третині XVI століття волинськими володіннями Миколая «Чорного» володів молодший із чотирьох його синів – Станіслав Радзивил на прізвище «Побожний» (1559-1599). На відміну від свого батька, який обіймав найвищі позиції в єрархії титулів Великого князівства, він відзначився скромнішими кар'єрними здобутками – урядом великого маршалка литовського (1592-1595) та жмудського старости (1595-1599). Походячи із протестантської (кальвіністської) родини, князь навернувся на католицизм разом зі старшими братами (1574) і в подальшому відзначився харитативною діяльністю на підтримку Римської Церкви. Хоча до Станіслава фамілія Радзивилів вже кілька поколінь володіла Оликою, саме він став першим олицьким ординатом. Сталося це 1586 року, коли сини Миколая «Чорного», розділивши спадщину, утворили три ординації (неподільні комплекси)⁴ з центрами у Несвіжі, Олиці та Клецьку.

Принцип, за яким відбувалося розпаювання батьківщини, вловити досить важко. Несвіж і Олика – два ключові центри Радзивилівських володінь, назви яких відображені у князівській титулатурі, – дісталися найстаршому і наймолодшому з синів Миколая «Чорного». Якби під час поділу був врахований принцип старшинства, Станіслав за жодних обставин не посів би Олики. Швидше за все, йому

¹ Миколай «Чорний» Радзивил отримав князівський титул від імператора Священної Римської імперії Карла V (1547) [33, с. 18].

² Ці дві гілки роду, очолювані двома кузенами Миколаєм «Чорним» та Миколаєм «Рудим», виділилися у першій половині XVI століття. Детальніше про родовід Радзивилів див. до прикладу [29, 33].

³ Зауважимо, що інформація щодо трьох збережених реєстрів (1570, 1577, 1583) подана за публікацією *Źródła dziejowe*. Warszawa, 1889. Т. 19, у той час як останнє оподаткування за 1589 рік подається за неопублікованими матеріалами із польського АГАДу (AGAD). Це пов'язано із тим, що лише невелика частина матеріалів з побору за 1589 рік потрапила до згаданої публікації.

⁴ Ординація, або майорат – це специфічний тип землеволодіння, який утворювався із метою запобігти подрібненню спадщини. За умовами фундаційного акту Олицької ординації, її володіння мали передаватися у спадок по прямій чоловічій лінії. У разі її вгасання спадкоємцем ставив молодший брат або старший племінник померлого ордината [27, с. 377].

дістався би Клецьк – маєток, наданий батькові за заслуги (1551) [32, с. 309]. Утім, Клецьк отримав старший від Станіслава брат Ольбрахт.

Виглядає на те, що вибір старших братів був продиктований географічним розташуванням маєтків. Беручи до уваги кар'єрні міркування, вони обрали володіння у Великому князівстві Литовському – на історичному просторі функціонування роду, де його вплив був потужніший. Тобто, принцип старшинства при поділі маєтків спрацював, однак, деякі з братів «Побожного» обрали не престижніші за статусом батьківські володіння, а стратегічно найбільш вигідні для їх політичних амбіцій.

Окрім Олики на долю Станіслава Радзивила випали й деякі дрібніші волинські комплекси. Деякі деталі стосовно успадкованих князем володінь дізнаємося з «посагової облігації» Станіслава 1577 року⁵. Зазначається, що Радзивилу дістався «замок Олика з местом, фольварками и волость, Хорлуп з местом и волость, замок Радивилів з местом, фольварком Немировом и волость» [28, с. 35], а також Яблонна і данники⁶ з пущею⁷. Крім того, молодший з синів віленського воєводи отримав деякі володіння на території Великого князівства Литовського, а саме: Негневичі на Новгородщині, Налібоки на Мінщині, Даниловичі під Ошмянами, а також Гардинівський та Будилівський двори Мерецького маєтку, що у Віленському воєводстві.

Ядро володінь Станіслава Радзивила розміщувалося в межах Луцького та Кременецького повітів Волинського воєводства. З формальної точки зору, якщо відштовхуватися від фіскальних документів, маєтності князя були об'єднані у дві волості – Олицьку та Радивилівську [26, арк. 74, 134]. Утім, у судових актах та данинах Радзивила на маєтки слугам іноді згадуються землі, які належали до Хорлупської волості. Йшлося про куш сіл на захід від Олики, які компактно розташовувалися навколо Хорлупа, органічно примикали до олицької замкової околиці й адміністративно входили до неї. Їх спорадичне виділення в окрему одиницю було даниною традиції. Вся річ у тім, що в давні часи Хорлупська волость належала Луцько-Острозькій православній єпархії⁸, і лише 1574 року сини Миколая Радзивила «Чорного» виміняли її у владики Йони (Борзобагатого-Красенського) на маєток Фалимичі [9, с. 258]⁹.

Фіскальні документи останньої третини XVI ст. З огляду на небереженість інвентарів та інших облікових джерел до історії Олицької ординації в період, коли вона належала Станіславу Радзивилу, першорядної ваги для студій над маєтковим господарством цього магната набувають фіскальні документи, а саме поборові реєстри Волинського воєводства.

Рішення про збір податків у Речі Посполитій ухвалювалося на сеймах і детально регламентувалося поборовими універсалами, що видавалися від імені короля. Відповідальність за стягнення грошей зі шляхти-землевласників покладалася на поборців з числа місцевих обивателів. Попри чітко прописаний механізм збору податку, на практиці поборці виконували отримані настанови доволі вільно, орієнтуючись на регіональні особливості [36, с. 4]¹⁰.

Поборові реєстри, тобто списки про сплату податків з кожного маєтку або маєткового комплексу, є цінним джерелом для студій над магнатським господарством ранньомодерної Волині. Окрім інформації про населені пункти у складі володінь, їхні розміри та категорії місцевих підданих, в них можна виявити і деякі інші цінні дані, зокрема, про наявність у поселеннях православних церков, млинів, цехів тощо. Шляхетське і, зокрема, магнатське землеволодіння Волинського воєводства в останній третині XVI ст. можна вивчати на підставі збережених поборових реєстрів 1570, 1577, 1583 та 1589 років. У нашому випадку ці джерела є дуже показові, оскільки вони допомагають простежити зміни, які відбулися в Олицьких володіннях Радзивилів в різні періоди їх функціонування: по смерті Миколая «Чорного» (побор 1570 р.), одразу після розподілу його спадщини (1577), невдовзі після серії татарських набігів 1578-1579 років (1583) та через десять літ по тому, як ординація дісталася

⁵ Йдеться про «посагову облігацію», яку брати Радзивили склали для виплати посагу своїй сестрі Кристині, яка 29 грудня 1577 року вийшла заміж за коронного підканцлера Яна Замоїського.

⁶ Категорія селян, яка сплачувала натуральну ренту продуктами своїх промислів [7, с. 514-515].

⁷ Т. Кемпа, перераховуючи маєтки Станіслава, визначає «Данники» і «Пушу» як населені пункти. Однак, ймовірніше йдеться саме про селян-данників та пушу як про угіддя [33, с. 223].

⁸ Згадується у власності луцького владики Марка Жоравницького у 1564 році [17, арк. 86].

⁹ Фалимичі до рук Радзивилів потрапили за великокняжим привілеєм 1558 р. [32, с. 308].

¹⁰ Волинськими поборцями у досліджуваній період були: Олександр Жоравницький (1570), Федір Рудецький (1577), Федір Загоровський (1579, 1590), Іван Хрінницький (1583), Михайло Линецький (1591), Богущ Гараїн (1593), Василь Болбас-Ростоцький (1595), Микола Семашко (1597), Олександр Семашко (1598) [26, с. 202; 19, арк. 1201; 20, арк. 391; 21, арк. 893; 22, арк. 532; 23, арк. 738; 24, арк. 692].

Станіславу (1589). При цьому, як уже зазначалося вище, через різні принципи підходу до їх укладання, не всі реєстри містять однакові показники, що ускладнює порівняльний аналіз. Рівень деталізації реєстрів також залежав від поборових універсалів, тобто нормативних документів, на основі яких реєстри укладалися. Наприклад, за поборовим універсалом 1570 року православні священники не мали сплачувати спеціального податку, але в 1577-му він був запроваджений [34, арк. 103, 179]. Використовуючи дані зі збережених поборових реєстрів, спробуємо приблизно окреслити склад, структуру, рівень залюдненості і господарський стан волинських володінь князя Станіслава Радзивіла в останній третині XVI століття.

Олицька волость

Перше, на що варто звернути увагу при порівнянні поборових реєстрів за різні роки, – це те, що категорії оподаткування і рівень інформативності в них часом різняться. Зокрема, це стосується розмірів площі головного міста ординації (див. таблицю 1). В реєстрі за 1570 рік зазначено лише те, що в усій волості нараховується 356 волок¹¹. У самій Олиці податки зібрано зі 105 димів (господарств), однак не вказано, на скількох волоках вони «сиділи» [36, с. 14]. В наступних за хронологією поборових реєстрах їх число варіюється від 105 до 117 волок¹².

Якщо ж звернути увагу на динаміку змін, то помітно, що загальна площа Олики, хоч і не радикально, але зменшувалася. Оскільки побори вціліли лише за деякі роки, важко вказати конкретну причину. Не виключено, що однією з них були набіги ординців на Волинь наприкінці 1570-х. На користь нашого припущення свідчить той промовистий факт, що в 1578 році ціла Оличчина, як і багато сусідніх маєткових комплексів, була звільнена від податків саме через «велике руйнування, попалення і до ґрунту спустошення від поганців татар» [36, с. 78].

Таблиця 1. Місто Олика за податковими матеріалами 1570-1589 рр.
[36, с. 14, 46, 108; 26, арк. 73]

Характеристики	1570	1577/13	1583	1589
Волоки	—	117	112	105
Будинки ринкові	17	21	20	20
Будинки вуличні	55	47	29	39
Будинки на передмісті	212	128	213	187
Убогі халупи	—	95	—	—
Ремісники	11	16	36	36
Коморники	31	49	36	36
Городники	150	175	—	—
Перекупники і перекупки	6	?	17	17
Пекарі	—	—	24	24
Прасоли / соляники	—	—	18	18
Дударі	—	—	4	4
Млини (кола)	?	—	4	—
Попи	—	—	1	1

¹¹ До середини XVI ст. основною одиницею оподаткування на Волині було дворище – велике селянське господарство, площа якого варіювалася від 80 до 120 га землі. Дворищна система була заснована на принципі освоєння вільної землі, тож чим більшою була чисельність населення дворища, тим більша територія оброблялася. Унаслідок аграрної реформи середини XVI ст. (відомої як «Устава на волоки») почалося переведення дворищних господарств на волочну міру. Кожне дворище обмірювалося, після чого селяни отримували у користування ділянки стандартного розміру, що значно спрощувало збір податків. Новою одиницею оподаткування стала волока, площа якої на Волині становила бл. 24 га. У маєтках Радзивілів перехід з дворищного на волочне господарювання відбувся до 1570 року. Щоправда, з поборового реєстру 1589 р. випливає, що дворища надовше збереглися в одному з підольських сіл (Жорнищах), але в даному випадку явно маємо справу з помилкою переписувача, адже в поборовому реєстрі 1583 р. у цьому ж селі зафіксовані волоки [36, с. 14, 109; 26, арк. 73; 4; 5].

¹² У деяких із цих джерел волоки названі ланами, хоча в теорії це різні за розміром одиниці площі. Однак, те, що в нашому випадку йдеться таки про волоки, а не лани, добре видно з порівняння поборового сумарія Волинського воєводства 1589 р. з поборовим реєстром того ж року [36, с. 46 (поборовий реєстр 1577 р., лани), 108 (поборовий реєстр 1583 р., лани), 151 (поборовий сумарій 1589 р., лани); 26, арк. 73. (поборовий реєстр 1589 р., волоки)].

¹³ За цей рік також сплачено 8 флоринів від олицького кагалу [36, с. 64] Євреї не згадуються у поборах за інші роки, однак з активних джерел випливає, що вони таки проживали в адміністративному центрі волості. Також, коморники, які сплачують по 7 гр., у реєстрі за 1577 р. оброховуються разом із перекупниками. Окремо фіксуються «убогі» коморники (4), які сплачують по 4 гр. Для спрощення у таблиці категорія «Коморники» включає «убогих» коморників теж.

Із забудовою міського простору протягом 1570-1580-х відбуваються різноманітні метаморфози. Кількість ринкових домів упродовж всього періоду залишалася більш-менш стабільною і нараховувала два десятки, а от число житлових споруд у вуличній забудові і на передмістях постійно коливалося то в одну, то в іншу сторону. Загалом за весь період вуличних будинків поменшало з понад півсотні до менш як 40, а передміських – з близько 210 до 190.

Із наведених у таблиці цифр може скластися враження, що з 1570-го до 1577 року кількість будинків на передмісті драматично скоротилася, однак схоже на те, що у тексті конкретного цього побору «будинки на передмісті» та «убогі халупи» були розділені в окремі категорії. У разі їх об'єднання отримаємо цифру, більш-менш співмірну з показниками 1570 і 1583 років (223 об'єкти). Відтак, загальна тенденція зберігається – стабільне, хоч і не масштабне розширення передмість протягом 1570-х та поступове звуження протягом 1580-х. Можливо, і цю тенденцію слід пов'язувати з татарськими нападами кінця 1570-х. Зауважимо, однак, дещо суперечливу ситуацію із вуличними будинками, кількість яких значно скоротилася протягом 1580-х. Це може бути пов'язане із містобудівними ініціативами власника ординації, так само як і з системою оподаткування. На жаль, через брак джерел це питання лишається відкритим.

Вирахувати чисельність населення Олики, навіть знаючи приблизні показники числа осіб у міщанській сім'ї (для Волині ця цифра становить у середньому 6,3 особи) доволі складно, адже в міських будинках часто проживало кілька родин одночасно [5, с. 301]. Якщо ж узяти до уваги мінімальні показники (по одній родині на будинок), тоді вийде, що в столиці Олицької ординації в останній третині XVI ст. проживало від 1500 до 2000 осіб.

Окрім власників нерухомості у різних частинах міста податкові матеріали фіксують в Олиці інші категорії населення, зокрема, коморників (які не мають власної землі, наймитують, живуть «у коморі» в чужому господарстві) і ремісників. Число перших коливалося упродовж періоду від трьох до п'яти десятків, число других стабільно зростало: на 1570-й майстрів було всього 11, за два десятки літ їх бачимо в місті вже 36. В реєстрах 1583-1589 років поруч із категорією «ремісники» окремо виділяються пекарі, соляники, дударі, що, очевидно, вказує на їх позацехову діяльність. Підтвердити або спростувати це припущення неможливо через тотальну відсутність актових книг олицького магістрату зазначеного періоду.

Зауважимо, що у 1583 і 1589 роках реєстри фіксують по одному олицькому попу, тобто священнику-настоятелю місцевої церкви, що, як відомо з інших джерел, мала посвяту Св. Трійці. Хоча в історіографії ця святиня згадується вперше лише в 1596 році [6, с. 710], волинські побори 1583 та 1589 років фіксують платника цього податку, що дозволяє поглибити історію існування храму до початку 1580-х.

Для кращого розуміння того, що собою являла Олика в останній чверті XVI ст., було би важливо порівняти її з іншими урбаністичними центрами, що належали волинським магнатським родам, насамперед, із сусідніми Острогом і Клеванню. Утім, це завдання виявляється доволі непростим, бо поборовий реєстр навіть відносно стабільного 1577 року дає для всіх трьох міст різні базові одиниці оподаткування. В Острозі та Клевані це дими, в Олиці – волюки. За іншими показниками, такими, як число ринкових домів і ремісників, головне місто князів Радзивилів суттєво поступалося Острогу, проте виглядало привабливіше за Клевань¹⁴. У порівнянні з містом Полонна, яке належало представнику іншої гілки родини Радзивилів, Олика виглядала значно потужніше, однак зіставлення цих двох центрів є не зовсім коректним, враховуючи резиденційний статус Олики [36, с. 15].

Від центрального міста ординації перейдемо до поселень, які його оточували, і з'ясуємо, що про них сказано в аналізованих джерелах (див. *таблиці 2.1 та 2.2*). Почнемо з переліку сіл Олицької волості. На жаль, найдавніший з поборових реєстрів, датований 1570 роком, не містить докладної інформації про них, проте з актових матеріалів ми знаємо, що в цей час до неї входили Берестяни, Водиради, Дідичі, Дерьнь, Дубища, Сільники, Ставок, Хром'яків, Цумань¹⁵, а можливо і Омеляник, який перебував у власності братів Радзивилів станом на 1574 рік¹⁶.

¹⁴ Наприклад, у 1577 р. в Острозі більше міської забудови (43 ринкові будинки, 226 вуличних будинків) та ремісників (28), натомість набагато менше коморників та городників (20); у Клевані взагалі не зазначена жодна забудова – лише оподаткування 13 димів, ремісники (14), городники (40) та перекупники (3) [36, с. 37, 47].

¹⁵ У 1555 р. батько кн. Станіслава Миколай Радзивил «Чорний» придбав Берестяни у Григорія Ходкевича, та набув Водиради, Дерьнь і Ставок – у кн. Олександра Сангушка; того ж року віленський воєвода домовився з кн. Іваном Чорторийським про обмін Сильня (Сільники) на Сморгів. Дідичі, Дубища, Цумань та Хром'яків здавна належали до складу Олицької волості, яка потрапила до рук Миколая «Чорного» у спадок від його батька Яна «Бородатого» [32, с. 307-308, 310].

¹⁶ У 1574 р. княжичі Радзивили обміняли Омеляник на село Пальче, яке раніше належало Жидичинському монастирю [9, с. 258].

Таблиця 2.1. Села Олицької волості за поборовими реєстрами 1577-1589 років
[36, с. 19, 46-47; 26, арк. 73-74]

Назва села	Волочні			½ волочні			¼ волочні			Городники			Коморники			Поли			Млинові кола		
	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589
Бакорин	14	9	9	–	–	–	–	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Береги	–	–	–	9	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Берестяни	–	–	–	19	25	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Водиради	1	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Воля Грим'яча	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8	8	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Воля Карпиловка	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Воля Олицька	–	–	–	13	11	11	–	–	–	3	5	5	–	5	5	–	–	–	–	2	2
Воля Цуманська	–	–	–	3	3	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Городище	–	–	–	–	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Дернь	2	–	–	3	7	7	–	–	–	1	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Дідичі	33	37	37	11	–	–	3	–	–	8	4	4	–	–	–	–	1	2	–	1	2
Довгошії	41	39	30	4	–	–	–	–	–	8	6	7	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Дубища Великі	–	5	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Дубища Малі	2	2	2	2	–	–	–	–	–	1	5	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Жорниша	17	14	14	–	–	–	–	–	–	5	6	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Клобучин	–	–	–	8	6	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Таблиця 2.2. Села Олицької волості за поборовими реєстрами 1577-1589 років

Назва села	Волочні			$\frac{1}{2}$ волочні			$\frac{1}{4}$ волочні			Городники			Коморники			Поли			Млинові кола		
	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589	1577	1583	1589
Ледчани	23	21	12	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мительне	31	30	34	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Мошениця	-	-	-	14	12	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Носовичі	19	15	15	2	-	-	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Пальче	8	7	6	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Петушків	9	13	13	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покоців	9	8	8	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Посників	5	9	7	-	-	-	-	-	-	4	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Романів	2	2	2	-	-	-	-	-	-	6	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Селібереги	-	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Сильно	7	11	11	7	-	-	3	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ставок	-	-	-	16	11	8	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-
Турчин	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Хорлуп	13	34	34	2	-	-	-	-	-	2	5	5	-	-	-	-	2	1	-	-	-
Хром'яків	6	5	5	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Цумань	6	5	5	-	-	-	-	-	-	7	7	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Чемерин	9	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Яблонна	-	-	-	-	38	38	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

У пізніші часи у складі волості бачимо також два маєткові комплекси з центрами в Яблонній і Хорлупі, та чи належали вони до неї на початку 1570-х – достеменно невідомо. Яблонну віленські воєводи чи успадкували від батька Миколая «Чорного». У 1570 р. податок з неї вносив фалимицький, а не олицький урядник [36, с. 32]. Враховуючи значну відстань від Олики (бл. 60 км), цей маєток на початку 1570-х міг не належати до «столичної» волості і, напевне, оподатковувався окремо. Хорлуп, узагалі не згаданий у реєстрі, дістався Радзивилам уже після смерті Миколая «Чорного» (1574) [32, с. 308]. Якщо спиратися на пізніший актовий матеріал, до Хорлупа були «прив'язані» Новосілки та Пальче, однак складно сказати, чи ці присілки дісталися Радзивилам у складі Хорлупського ключа, чи були осаджені або приєднані до нього пізніше. Хоча нам не відомо, скільки волок нараховувалося у Хорлупі на момент укладання першого з аналізованих реєстрів, це мало бути чимале поселення. У 1569 р. в ньому зафіксований великий фільварок і навіть замок¹⁷.

У наступному за хронологією поборовому реєстрі 1577 р. в Олицькій волості зафіксовано три десятки сіл. Найбільшими з них були (і залишалися ще упродовж 1580-х) Дідичі, Довгошиї, Мительне та Хорлуп. Склад волості є майже ідентичним у цьому та наступному реєстрі 1583 р., за винятком Яблонної, взагалі не згаданої у 1570-х. Податкові списки наступних років включають село до орбіти впливу Олики.

Цікавою рисою побору за 1577 рік є те, що у ньому окремо зазначені замкові села – володіння княжого столу – та зем'янські вислуги, які знаходилися в посесії сателітів Станіслава Радзивила. Цього розподілу не зафіксовано у подальші роки, але він дозволяє простежити динаміку зростання кількості зем'янських маєтків протягом 1580-90-х років на актовому матеріалі. Зокрема, у 1577 році замкові та зем'янські села складали відповідно 75% та 25% у складі волості, натомість протягом 1580-90-х кількість зем'янських маєтків збільшилася до 40-45%.

Поборовий реєстр 1589 року відрізняється від трьох попередніх тим, що в ньому, і тільки в ньому до складу Олицької волості внесені Городище, та Воля Карпилівка. Ці невеликі поселення на 5 волок кожне, швидше за все, були осаджені упродовж останніх років¹⁸.

Завдяки податковим реєстрам 1577, 1583 та 1589 років можемо простежити динаміку залюднення Олицької волості. Загальна кількість сіл протягом цього періоду коливалася від 30 до 35, однак зросла площа освоєних земель. На 1570 рік і міські, і сільські волоки пораховані разом, тож важко сказати, скільки із 356 волок припадає на Олику, і скільки на села у складі волості. Однак, до 1577-го кількість лише сільських налічувала 316, а на 1583-й було вже 339 волок. Утім, до кінця десятиліття цей показник різко зменшується (309), очевидно, внаслідок татарських нападів.

Площа волоки у середньому становила 24 га (відповідно, півволоки – 12 га, чверть – 6), тож загальна територія підолицьких маєтків Станіслава Радзивила коливалася в діапазоні 7200-8200 гектарів освоєної землі. Згідно із підрахунками І. Ворончук, у середньому на одну волоку припадали одна селянська родина, 5-8 осіб [5, с. 229]. Відповідно, число мешканців сіл Олицької волості (протягом 1577-1589 рр.) обчислюється у 1500-2700 осіб.

У поборах за різні роки присутні й інші цікаві одиниці оподаткування. Відповідно до конституції сейму, побор і шосове (окремий податок для міст, який сплачувався з нерухомого майна) [5, с. 420] передбачали сплату податків від церковнослужителів східного обряду («попів»), об'єктів збуту алкогольної продукції і переробки зерна на борошно, а відтак у поборах відображена інформація про православні парафії, корчми і млини. Так, за побором 1570 року, у волості нараховувалося 19 млинових кіл (щонайменше 9 млинів)¹⁹ та 9 сільських корчем. Цікаво, що у пізніших податкових списках їх фіксується менше: 5 у 1583-му та 6 млинів у 1589-му. Традиційно пояснюємо різницю

¹⁷ Хорлупський замок згаданий у джерелах ще в 1609 р. [8, с. 134].

¹⁸ Зазначимо про динаміку двох, відзначених у поборах, категорій волосного населення. Кількість городників коливається від побору до побору – від 114 (1570) до 81 (1577), потім падає ще більше до 62 (ця кількість зберігається протягом 1583-1589 рр.). Скорочення кількості городників може бути наслідком татарських набігів, або переселення певної кількості людей із сіл до більш ремісничих та комерційних осередків волості. Крім того, у поборі 1570-го року фіксується 21 коморник (тобто, безземельний селянин). Ця цифра знижується до 10, а потім до 5 на початок 1580-х років. Поруч зі зростання площі землі, яку обіймають підолицькі села, це може бути свідченням освоєння нових територій селянами. Щодо розмірів податків: із волоки податок становить 30 гр. і залишається стабільним; городники сплачували по 4 чи по 2 гр. (1577, 1583), натомість 1589 р. трохи більше – по 6 чи 4 гр.; У 1577 році Петро Волошин особисто сплачує 8 гр. від 50 овець у селі Грим'яче та по 13 гр. від 130 овець в Цумані. Можливо, йдеться про зем'янина, маєтності якого чомусь не потрапили до категорії зем'янських маєтків.

¹⁹ У поборах фіксуються млини на 1 або 2 млинові «кола» (жорна). 1570 р. зазначається лише загальна кількість кіл на усі села, тож точна кількість млинів невідома.

наслідками татарських набігів на Волинь. Щодо локалізації млинів, то у поборах 1583 і 1589 років млини фіксуються у Волі Олицькій (одне із млинових кіл є фолішовим²⁰), Дідичах, Мительному, Ставку та Цумані, а також, у Чемерині (лише 1589 р.). Цікаво, що всі вони (крім Цумані на півночі Олицької волості) компактно розташовані у поселеннях довкола центру ординації, ймовірно для того, аби в першу чергу обслуговувати її господарські потреби.

Згідно з поборовими універсалами, настоятелі католицьких храмів не оподатковувалися, тому у джерелах присутні згадки лише про православних священників. Ми вже згадували про православну парафію в Олиці, а у волості поборові списки 1583 та 1589 рр. фіксують «попів» у Дідичах та Хорлупі (при чому, у першому селі кількість парафій протягом 1580-х на одну збільшується, а у другому – скорочується)²¹. Примітно, що окрім Олики, православні парафії фіксуються у двох з найбільших поселень волості – одне поблизу центру володінь, інше – у західній частині. Названі парафії мали охоплювати не лише дідичьких і хорлупських мешканців, а й жителів інших сіл волості у її південно-центральної та західній частині. Звісно, йдеться тут про християн східного обряду. Що ж до католиків, то хоча настоятелі місцевих костелів не сплачували побор, з інших джерел ми знаємо про існування одразу двох римських храмів в Олиці. Один із них мав посвяту Св. Трійці (перша згадка в 1587 р.), інший – Св. Христа (перша згадка в 1598 р.) [30, с. 257].

Радивилівська волость

Радивилівська волость, на відміну від центру князівських володінь, розташовувалася не у Луцькому, а у Кременецькому повіті, фактично на самому кордоні Волинського і Руського воєводств. Із судових документів дізнаємося, що цей маєтковий комплекс межував із Любицькими добрами львівського підкоморія Миколая Жулкевського (на північному заході) [15, арк. 48] та Батьківськими ґрунтами Івана й Северина Батьківських (на півдні) [15, арк. 449-451 зв].

Містечко Радивилів уперше згадується у власності Миколая Радзивила «Чорного» у 1564-му році і було, ймовірно, ним фундовано (хоча невідомо, чи раніше на його місці було якесь інше поселення) [8, с. 75]. Про надання йому маґдебурзького права невідомо, однак враховуючи згадки про радивилівського вйта (1564) [18, арк. 195], Андрій Заяць вважає, що цей урбаністичний центр можна зарахувати до категорії привілейованих міст [8, с. 160].

Із чотирьох поборових реєстрів досліджуваного періоду Радивилівщина описана лише в двох – за 1570 та 1589 роки, при чому села у її складі перераховані лише в останньому (див. таблиці 3 та 4). Так, із нього випливає, що до складу Радивилівської волості належали села Немирів та Опарипеси (1589)²². Цікаво, що хоча останнє було більшим за розмірами та економічно потужнішим (мало млин), при поділі маєтностей 1577 року Немирів спеціально виділений з-поміж інших отриманих князем Станіславом земель. Можливо, причина в тому, що у Немирові існував фільварок, хоча за такою логікою в дільчому акті 1577 р. поруч з Оликою мали бути перераховані всі села Олицької волості, в яких були фільварки [28, с. 35].

Із судових справ дізнаємося, що Немирів і Опарипеси були спірними маєтками, на які претендувала дрібна місцева шляхта – рід Опарипеських. Утім, внаслідок угоди 1578 р. вони поступилися своїм правом на користь княжичів Радзивилів [13, арк. 96 зв-97 зв]. На 1594 рік до складу волості крім всіх цих поселень входив ще Глевятин²³, осаджений десь між 1589 та 1594 роком. Враховуючи, що протягом 1590-х з трьох сіл, які становили замкову околицю Радивилова, лише Немирів згадується як зем'янська вислуга²⁴, вважаємо, що Опарипеси та Глевятин були, швидше за все, столовими (замковими) селами.

Спробуємо приблизно визначити чисельність населення в цій частині волинських володінь Радзивилів, спираючись на інформацію з податкових реєстрів²⁵. У найменш детальному з них (1570) зазначено, що в цілому маєтковому комплексі (містечку і селах) нараховувалося 65 димів [36,

²⁰ Використовується для виготовлення сукна, а не борошна.

²¹ Щонайменше одна церква у Дідичах 1596 року перейшла на унію (зг. 1596-1611). На інші згадки щодо хорлупських храмів поки натрапити не вдалося [6, с. 672].

²² Маєтки Немирів та Опарипеси фіксуються у переліку володінь Миколая «Чорного» (1562). Тобто, обидва села дісталися першому олицькому ординату у спадок від батька [16, арк. 122].

²³ Запис про розмежування Радивилівського клоча з Любицьким маєтком львівського підкоморія Миколая Жулкевського [15, арк. 48].

²⁴ Немирів посадав служебник С. Радзивила Мацей Кузьминський (зг. у 1591-1592 рр.) [14, арк. 120-122].

²⁵ У реєстрі 1578 року дані про Радивилів відсутні, оскільки у зв'язку зі спустошенням цих земель «до ґрунту» татарами, місто було звільнене від побору [36, с. 78].

с. 27], однак, лише будинків у центральному містечку фіксується більше [26, арк. 253]. У самому Радивиліві податок сплачено з 25 ринкових²⁶ і 123 вуличних будинки, а також 9 городників²⁷. Відповідно, обрахувати площу волості досить складно.

**Таблиця 3. Місто Радивилів за податковими реєстрами 1570 і 1589 рр.
[36, с. 27]**

Характеристики	1570	1589
Волоки	—	—
Будинки ринкові	25	18
Будинки вуличні	123	87
Убогі халупи	—	23
Єврейські будинки	—	10
Коморники	—	10
Городники	9	—
Ремісники	—	10
Пекарі	—	5
Прасоли / соляники	—	5
Млинові кола	4	3
Попи	—	1

У поборовому реєстрі 1589 р. зазначено, що з міста Радивилова сплачено податок із 18 ринкових та 120 вуличних будинків, включаючи «убогі халупи» та «єврейські доми». Виходить, що кількість будинків у міському просторі дещо скоротилася на кінець 1580-х. Аналогічну ситуацію ми бачили і в Олиці. Враховуючи відсутність проміжних даних, важко виокремити якісь чіткіші тенденції. Ще раз звертаємо увагу на те, що в Радивиліві на 1589 р. фіксується єврейське населення, якого не бачимо в «олицькому фрагменті» джерела, хоча по факту воно проживало у головному місті ординації.

Щодо згаданої у поборовому реєстрі «інфраструктури» волості, то тут, як і в Олицькому ключі, знаходилися млини. Їх точну кількість складно вирахувати. Знаємо тільки, що вони стояли в Радивиліві та Опарипесах (1589) [26, арк. 134]²⁸. Також джерело дозволяє стверджувати, що у центрі волості був православний храм (зг. 1589) [26, арк. 134], про існування якого не повідомляють жодні інші тогочасні джерела. А от католицьких храмів у Радивиліві на момент укладання реєстрів ще не було. У пізніші часи князь Станіслав заклав тут костел Св. Франциска (зг. 1598-1604) [6, с. 810].

**Таблиця 4. Села Радивилівської волості за поборовим реєстром 1589 року
[26, арк. 134]²⁹**

Назва села	½ волочні	Городники	Коморники	Млинові кола
Немирів	13	2	—	—
Опарипеси	17	4	1	2

Щодо розмірів Радивилівської волості, то за реєстром 1589 р. в Немирові й Опарипесах разом було 15 волок, а значить тут проживало від 75 до 225 осіб. Уже зазначалося, що у поборі 1570 р. в усій Радивилівській волості нараховується 65 димів (тобто господарств), натомість у 1589 р. загальна площа волості не зафіксована узагалі, тому вирахувати динаміку чисельності сільського населення проблематично.

Підсумовуючи, можна сказати, що попри фрагментарність збереження, різні підходи до укладання документів та інші недоліки податкові реєстри другої половини XVI століття є унікальним джерелом для вивчення шляхетських і, вужче, магнатських володінь на Волині. Враховуючи, що інвентарі володінь Олицької ординації збереглися тільки з другої половини XVII століття, ці

²⁶ Цікаво, що у Радивиліві ринкових будинків більше ніж в Олиці (податок сплачують однаковий).

²⁷ Також у 1570 році міщани вже займалися виробництвом алкогольних напоїв, оскільки сплатили чоповий податок [26, арк. 276].

²⁸ Опарипеський млинар також зг. 1596 р. [15, арк. 547].

²⁹ Щодо розмірів податків, то вони такі самі як і в Олицькій волості. У 1589 р. з півволоки сплачується по 15 гр. податку; городники сплачують по 6 гр.; із одного млинового кола сплачується по 24 гр.

матеріали частково компенсують наші знання про латифундії Станіслава Радзивіла «Побожного». На їх підставі можна в загальних рисах описати склад і рівень залюднення Олицької та Радивилівської волостей князя протягом 1570-1580-х років. Утім, фіскальні матеріали збереглися не за всі роки, а представлені у них цифрові показники наведені в різних одиницях вимірювання і з різним ступенем деталізації, що суттєво ускладнює інтерпретацію і вимагає залучення до роботи актових джерел.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. Вип. 13. С. 266–328.
2. Атаманенко В. Острозькі та Радивили: аристократія та магнатерія XVI – початку XVII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині: науковий збірник*. Луцьк, 2017. Вип. 62. С. 283–289.
3. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перек., упоряд., передм. І. Ворончук. Київ, 2001. 418 с.
4. Ворончук І. До питання про соціально-економічне становище Волині в першій половині XVII ст. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17. № 1-2. Р. 95–105.
5. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
6. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. 882 с.
7. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
8. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
9. Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569-1673. Упорядн.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. Київ, 2002. 983 с.
10. Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець, 2014. 508 с.
11. Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століття. *Записки НТШ*. 2000. Т. 240. С. 333–360.
12. Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVI ст.) *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2011. Вип. 18. С. 14–41.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6.
14. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 8.
15. ЦДІАК України. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 9.
16. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 4.
17. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 5.
18. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 6.
19. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 38.
20. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 39.
21. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 44.
22. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 46.
23. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 50.
24. ЦДІАК України. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 54.
25. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 472 с.
26. Archiwum Główne Akt Dawnych (надалі – AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego I – Rejestry podatkowe. Zespół 7. Sygnatura 31.
27. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354. Sygnatura 66.
28. AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Dział XI. Zespół 354. Sygnatura 68.
29. Antoniewicz M. Protoplaści książąt Radziwiłłów. Warszawa, 2011. 423 s.
30. Chowańska E. Testament Stanisława Radziwiłła, księcia na Olyce i Nieświeżu starosty generalnego żmudzkiego z 8 września 1598 roku, znajdujący się w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. *Białostockie teki historyczne*. Białystok, 2012. T. 12. S. 247–264.
31. Czaplinski W., Długosz J., Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. Warszawa, 1976. 266 s.
32. Jasnowski J. Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515-1565) Kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński. Oświęcim, 2014. 321 s.
33. Kempa T. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka. Warszawa, 2001. 381 s.
34. Volumina Legum. T. 2. Petersburg, 1859. 482 s.
35. Zbigniew A. Latyfundium Tęczyńskich w XVII Wieku. Dobra i właściciele. *Kwartalnik Historyczny*. 2021. T. 128, nr 3. S. 697–741.
36. Źródła dziejowe / Wyd. A. Jabłonowski. Warszawa, 1889. T. 19: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. 485 s.

References:

1. Atamanenko V. Ostrozki ta Radyvyly: arystokratiia ta mahnateriia XVI-pochatku XVII st. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kivertsivshchyna ta Olyka v istorii Ukrainy ta Volyni: naukovyi zbirnyk*. 2017. Vyp. 62. S. 283–289.
2. Atamanenko V. Volynski maietnosti Ostrozkykh: sklad ta struktura. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 2008. Vyp. 13. S. 266–328.
3. Dovbyshchenko M. Volynska shliakhta u relihiinykh rukhakh (kinets XVI – persha polovyna XVII st.). Kyiv, 2008. 882 s.
4. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. Kyiv: Naukova dumka, 2012. T. 9. 944 s.
5. Iakovenko N. Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina). Kyiv, 2008. 472 s.
6. Sobchuk V. Stepanska volost i yii vlasnyky (do kintsia 60-kh rokiv XVI st.) *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*. 2011. Vyp. 18. S. 14–41.
7. Sobchuk V. Vid korinnia do krony: Doslidzhennia z istorii kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV – pershoi polovyny XVII st. Kremenets, 2014. 508 s.
8. Sobchuk V. Z istorii zemlevolodin shliakhetskykh rodiv iz kniazhymy tytulamy u Pivdennii Volyni XV – pershoi polovyny XVII stolit. *Zapysky NTSh*. 2000. T. 240. S. 333–360.
9. Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidnii Volyni (za inventarem 1620 roku) / Perek., uporiad., peredm. I. Voronchuk. Kyiv, 2001. 418 s.
10. Voronchuk I. Do pytannia pro sotsialno-ekonomichne stanovyshe Volyni v pershii polovyni XVII st. *Journal of Ukrainian Studies*. 1992. Vol. 17, № 1-2. S. 95–105.
11. Voronchuk I. Naselennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv, 2012. 712 s.
12. Zaiats A. Urbanizatsiyni protses na Volyni v KhVI – pershii polovyni KhVII stolittia. Lviv, 2003. 206 s.